

תרומת החינוך והתרבות ל'בינוי האומה': מודל דר-ממדי לניתוח

יובל דרור

דני יעקובי (עורך), **בינוי אומה** (סוגיות נבחרות בתולדות היישוב והמדינה, 2), האוניברסיטה העברית, מרכז צ'ריק לתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, והוצאת מאגנס, ירושלים תש"ס, 140 עמודים

מרכז צ'ריק שבמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים מקיים בשנים האחרונות דיונים בנושא 'סוגיות נבחרות בתולדות היישוב והמדינה' בהשתתפות חוקרים מובילים בתחומים אלה, הבאים מן הפקולטות למדעי הרוח והחברה באוניברסיטה העברית ובמוסדות מחקר אחרים. הספר **בינוי אומה**, בעריכת דני יעקובי, הוא השני בסדרת 'הסוגיות' והדיונים שבעקבותיהן - סדרה שעורכת חגית לבסקי. נוסף על שני חלקים של דיונים תאורטיים חשובים, המופיעים בראשיתו, הספר הוא בעל ערך מוסף בתחום שזכה עד כה למחקר ולעיון מועטים בלבד, והוא תרומת החינוך והתרבות לבינוי האומה, בישראל ובעולם. בסקירה זו יובהר המושג 'בינוי אומה' שבכותרת הספר, יסקרו שני החלקים הפותחים שלו, ותפורט תרומתם של יתר חלקיו.

הגדרת המונח 'בינוי אומה' חסרה כמבוא, בפתח הספר; למרות היותו מוכר לחוקרי תולדות היישוב והמדינה, מן הראוי היה להגדירו לכל יתר הקוראים. Anthony D. Smith (1986),¹ מבכירי חוקרי הלאומיות, השתמש במונח 'Nation Formation' והראה שני דגמים שלו: האחד - המערבי, המאופיין ב-"Historic territory, legal-political community, legal-political equality of members, and common civic culture and ideology"; והשני - האתני, המזרחי - אירופי והאסייתי, שממדיו הם 'Genealogy and presumed descent ties, popular mobilization, vernacular languages, customs and traditions'.² במאמר שכתב R. R. Premdas (1989) על אתניות ובינוי האומה בפואה שבגיניאה החדשה חודדו ההבדלים בין המונח 'בינוי אומה' לבין המונח 'בינוי מדינה':

1. A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986, p. 11
2. Ibid., pp. 12-13

Nation-building [...] refers to the molding of a common set outlooks, orientations and loyalties toward an integrated national community. The task of nation-building in this context is to recast the particularistic and parochial orientations of the subgroups in the multiethnic state so that a new unifying consciousness and commitment is created around national symbols, myths, and aspirations.³

המונח State-building, לעומת זאת, מכוון על-פי אותו מקור לייסודם של רשות ושלטיה, של פקידות ושל כוחות ביטחון; יש לו היבט של הסדרים קבועים, והוא קשור להקצאת מקורות ולתביעת צייתנות. קדם לכותב זה D. L. Sheth, שמאמרו התפרסם בספר שערכו, בעקבות פרויקט מחקרי מקיף של אונסקו, ש"נ אייזנשטדט ו" S. Rokkan (1973).⁴ במאמר זה מובאים מודלים שונים של מערכות פוליטיות והתפתחויות פוליטיות כבסיס למחקר משווה בין אומות נבנות, והוא דווקא קושר בין בינוי האומה ל"State-formation. לא אכנס כאן בעובי הקורה של הדיון בשני המושגים.⁵ לצורכי סקירה זו אסתפק בהגדרה הרחבה של המונח 'בינוי האומה' שהובאה לעיל - זו המדברת על השקפות, גישות ונאמנויות, סמלים, מיתוסים ושאיפות המאחדים את הקהילה הלאומית על כל קבוצות-המשנה האתניות שלה. פותח החלק הראשון, על 'האינטלקטואלים בפוליטיקה', הוא יהושע אריאלי (עמ' 9-23), שדן בהגדרות השונות למושגים 'אינטלקטואלים', 'מדינה' ו'פוליטיקה' ובוחר על-פיהן את תולדות הסוגיה בעולם המערבי, ביישוב ובמדינת ישראל. בהקשר האוניברסלי הוא פותח את דיונו באפלטון ובאריסטו, ובהמשך סוקר את תקופות התגליות וההמצאות המדעיות והטכנולוגיות והמהפכות האידאולוגיות הגדולות של הדמוקרטיה, הלאומיות, הסוציאליזם והטוטליטריות מימין ומשמאל. הוא מסיים בדיון בנאמנותו הכפולה של האינטלקטואל לאומה מחד ולעקרונות הדמוקרטיה הליברלית מאידך. בהמשך מציין אריאלי כי הדילמה בין האוניברסלי ליהודי-לאומי לא פסחה על התנועה הציונית ועל מדינת ישראל, ובהקשר הזה הוא מונה את הוגי הציונות מכל הזרמים ואת מערכות השלטון והמשפט במדינת ישראל. הוא מדגיש במיוחד את התנועות החוץ-ממסדיות שהנהיגו אינטלקטואלים - 'ברית שלום', שפעלה בשנות הארבעים, ו'שלום עכשיו', שנוסדה בשנות השמונים ופועלת עד היום, ושתי תנועות שהוא עצמו היה מעורב בהן: 'מן היסוד', תנועה שקמה בשנות השישים בעקבות פרשת לבון, ו'התנועה לשלום וביטחון', שנוסדה לאחר מלחמת ששת הימים כמשקל נגד לסיפוח שטחי

3. R. R. Premdas, 'Ethnicity and Nation-Building: The Papua New Guinea Case', in: M. C. Howard (ed.), *Nation-Building in the Pacific*, Tokyo 1989, pp. 244-258 (q. p. 245)

4. D. L. Sheth, 'Comparisons of Developmental Processes Within and Across Nation-states', in: S. N. Eisenstadt & S. Rokkan (eds.), *Building States and Nations*, Beverly Hills, CA & London 1973, pp. 117-140

5. פירוט נוסף ניתן למצוא, למשל, אצל ש' שור, 'הקינוח ובינוי-אומה הישראלי: בעיית הפרוידואיזציה, הקינוח, 3-4 (1976), עמ' 185-200; וכן אצל י' לניר, 'בינוי עם וחברה: מרחבים תפקידיים של הקינוח על רקע היסטורי, אפעל 1984.

ארץ-ישראל השלמה. אריאלי מאמין שיש בכוחן של קבוצות לחץ והתאגדויות מחאה לשנות את דעת-הקהל, אך מכיר במשקלן האמיתי: 'אף כי אין בכך כדי לבטל את הצו המוטל על האינטלקטואלים לעמוד על המשמר ולהתגייס למען טובת הכלל, יש לזכור כי לא מרטין לותר קינג, לא מהטמה גנדי ואף לא יצחק רבין באו מן האקדמיה' (עמ' 23). בהמשכו של פרק זה מובא דיון מאת מיכאל קרן, מחוקרי סוגיה זו במדינת ישראל. קרן בוחן את תפקיד האינטלקטואלים בעת החדשה ודן במושגים 'אינטלקטואלים', 'אינטליגנציה' ו'בגידת האינטלקטואלים' ובתפקידם של כל אלה בהתמודדות החברה הישראלית עם השואה (עמ' 30-24).

חלקו השני של הספר מתמקד במה ש'בין לאומיות לתרבות סוציאליסטית'. שלושת הכותבים הפותחים את החלק הזה הם חוקרי הציונות ישראל קולת ואניטה שפירא והכלכלן אפרים קליימן (עמ' 33-66). קולת ושפירא מתפלמסים ארוכות עם ספרו של זאב שטרנהל **בנין אומה או תיקון חברה**. קולת עושה זאת תוך כדי דיון במקורות הרעיוניים שהשפיעו על אישי תנועת העבודה ובסוגיות נוספות כמו 'תרבות העובדים' בארץ, תוכניותיהן של מפלגות העובדים השונות, ביקורת המשק ההסתדרותי וגלגולי המושגים 'סוציאליזם לאומי', 'סוציאליזם קונסטרקטיבי', 'סוציאליזם יצרני', 'סוציאליזם הווייתי' ו'סוציאליזם דמוקרטי'. שפירא מציינת שטענתו של שטרנהל, שלפיה הכפיפה תנועת העבודה את המרכיב הסוציאליסטי לזה הלאומי, הועלתה כבר ב-1934 במאמר של יחזקאל קויפמן, ומראה שהנחה זו שגויה על-פי ההלכה והמעשה של אבות התנועה וחבריה בעיר ובכפר. אפרים קליימן דן ב'מציאות כלכלית והתפתחות רעיונית'. לטענתו, הציונות והסוציאליזם דרו בכפיפה אחת בתנועת העבודה בארץ תוך כדי סתירה מתמדת בין הפן הלאומי לאוניברסלי, אך ליישוב (ולחברות לאומיות אחרות שהשתחררו מעול הקולוניאליזם) לא היתה כל בררה אחרת: הסוציאליזם התחייב מהציונות בשל 'כשל השוק' הציוני בארץ, והציונות היתה הכרחית לבניית חברה סוציאליסטית, שכן עדיין לא היו בעולם דוגמאות אחרות של דרכים להגשימה בלא לערב את הפן הלאומי. בהמשכו של חלק זה מובאות תגובות לדברי שלושת הכותבים ובהן נדונים מושגים שהוזכרו בדבריהם, ובפרט 'התרבות הסוציאליסטית' (עמ' 67-72). ארבעת חלקיו האחרים של הספר מתמקדים בתרומת החינוך והתרבות לבינוי האומה, ולהלן אדון בהם ביתר פירוט.

המקורות הדנים ישירות ב'בינוי אומה' או במושגים מקבילים וחופפים למושג זה מסתפקים באמירות קצרות וכוללניות בנושא. חוקרי הלאומיות נדרשו רק מעט לדיון במערכת החינוך כסוכנת הפטריטיזם הלאומי. Hobsbawm (1990) הדגיש את תפקידה של השפה הלאומית,⁶ ואילו Smith (1986) דן במערכות חינוך-חובה לאומיות בארצות שונות⁷ ובשפה, בתוכניות לימודים בהיסטוריה, באמנויות ובספרות, בסמלים ובזכרונות (1991⁸). השפה הלאומית,

6. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge 1990, pp. 91-96 .6

7. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, pp. 133-134, 220 .7

8. A. D. Smith, *National Identity*, London 1991, pp. 118-119 .8

מוזיאונים, מפקדי אוכלוסין ומפות כאמצעים לפיתוח 'הקהילות המדומיינות' (Imagined Communities) של הלאום - כל אלה נזכרים אצל Anderson (1999; 1996).⁹ גם החוקרים הישראליים - החדשים והישנים - העוסקים בזהות ובמיתוסים הישראליים מתמקדים בחינוך באופן חלקי בלבד: כך בלקט מיתוס וזיכרון (אוחנה וויסטרין, 1996)¹⁰ ובקובץ בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית (בשארה, 1999)¹¹, בספר פולחני מדינה (עזריהו, 1995)¹², ואפילו בעבודותיהם של חוקרים שונים שדנו בפועלו של בן-ציון דינור כהיסטוריון וכמחנך (רם, 1996)¹³; ריין, 1999)¹⁴; צמרת, 1999)¹⁵. חוקרים אחרים מרבים לציין את הקשר שבין הדת ללאומיות, בעמים שונים ובישראל (אלמוג, ריינהרץ ופירא, 1994)¹⁶, ובפרט בהקשר של המונח 'הדת האזרחית' (דון-יחיא וליבמן, 1983)¹⁷; הנ"ל, 1984)¹⁸; אלמוג, 1996; 1997)¹⁹ - אך גם אצלם העיסוק בחינוך ובתרבות מצומצם ואינו שיטתי. גם במסגרת הדיון בפטריוטיזם, שאותו מגדירים ברטל ושטאוב כ-"Attachment by group members to their group and the land in which it resides", נזכרת מערכת החינוך כ"סוכנת פטריוטיזם" בהקשרים קוריקולריים או טקסיים בלבד (Bar-Tal & Staub, 1997)²⁰.

היות והספרות חסרה דיון מעמיק בתרומת החינוך והתרבות לבינויים של האומה, הלאומיות והפטריוטיזם אבלט בסקירה זו את ארבעת חלקי הספר העוסקים ישירות בתרומה זו: 'המוסיקה

9. ב' אנדרסון, קהילות מדומיינות, תל-אביב 1999, עמ' 114-99, Anderson, *Imagined Communities*, London & New York 1996, pp. 67-82, 163-186
10. ד' אוחנה ור"ס וויסטרין (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים ותל-אביב 1997.
11. ע' בשארה (עורך), בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית, ירושלים ותל-אביב 1999.
12. מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, קריית שדה-בוקר 1995.
13. א' רם, 'הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי; בן-ציון דינור וזמנו', בתוך: פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, קריית שדה-בוקר ותל-אביב 1996, עמ' 126-159.
14. א' ריין, 'בן-ציון דינור, היסטוריון לאומי כמחנך האומה', בתוך: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים 1999, עמ' 377-390.
15. צ' צמרת, 'בן-ציון דינור - בין "ממלכתיות" ל"תנועתיות"', בתוך: מ' בר-און (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים 1999, עמ' 45-61.
16. ש' אלמוג, 'ריינהרץ וא' שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים 1994.
17. S. Liebman & E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State in Israel*, Berkeley, Los Angeles, CA & London 1983
18. א' דון-יחיא ו' ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב"דת האזרחית" של ישראל', מגמות, כח, 4 (1984), עמ' 461-485.
19. ע' אלמוג, 'דת חילונית בישראל', מגמות, לז, 3 (1996), עמ' 314-339; הנ"ל, הצבר - דיוקן, תל-אביב 1997.
20. D. Bar-Tal & E. Staub (eds.), *Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*, Chicago, IL 1997

כמכשיר לגיבוש חברתי' (פותחים יהואש הירשברג ונתן שחר, עמ' 75-83); 'טילולים ורכישת מולדת' (פותח עוז אלמוג, עמ' 91-93); 'התנ"ך והזהות הלאומית' (פותחים אמנון בן-תור ואשר שקדי, עמ' 105-114); ו'ייצוג טבע הארץ' (הענקת שמות מקראיים על-ידי 'גוש אמונים', פותח מיכאל פייגה, עמ' 121-125). בחלקים אלה, המהווים את רובו של הספר, מצויה עיקר תרומתו החדשנית, והם יסקרו כאן שלא לפי סדרם אלא על-פי המשותף להם: על-פי 'רשימת תיג' של היבטים שיש להתחשב בהם בעת ניתוח תרומת החינוך והתרבות לבינוי האומה, בישראל ובכלל. אף שלא כל ההיבטים הללו קשורים לתחומי המוסיקה, הטיול וידיעת הארץ, התנ"ך וטבע הארץ, בכל זאת יש להם מכנים משותפים רבים, שחלים גם על תחומים שלא נדונו בספר זה.

אחד ההיבטים המודגשים ביותר בספר הוא ההיבט התוכני, המורכב מהיבטי-משנה שונים. כזה הוא, למשל, ההיבט של ייצוג הצינונות. היבט זה בא לידי ביטוי באופרה 'החלוצים' מאת יעקב ויינברג, שחברה ב-1924 ועסקה בקבוצת עולים המקימים קיבוץ חדש בצפון, וכך גם בסוגות נוספות בתחום החינוך והתרבות (עמ' 79), בתוכניות הלימודים בנושאי טבע ומולדת בבתי-הספר (עמ' 97-98, 100-101) ובטיולי המולדת, שביטאו אנטי-גלותיות (עמ' 91). התפתחות התזמורות מבטאת את צמיחתה של תרבות ציונית-חילונית, המנוגדת לזו הדתית של היישוב הישן (עמ' 85), ובאשר למוסיקה החילונית מול זו החסידית (עמ' 86) - כאן מדובר בדיכוטומיה הנזכרת גם בהקשר של התנ"ך וייצוג טבע הארץ. במחנה הלאומי, ובעיקר בזה הדתי-לאומי, מהווה התנ"ך מרכיב מרכזי בזהות הלאומית ובפוליטיקה העכשווית, ואילו בקרב מקצת החילונים ניכר חסרונם כנימוק לזכותנו על הארץ (עמ' 106). בשונה מן המשמעות הדתית המיוחסת לתנ"ך במגזר הממלכתי-דתי, הוראתו בבית-הספר הממלכתי נתפסת כלא-רלוונטית, הגם שהיא מעוררת תחושת שייכות והזדהות (עמ' 109-115). התנ"ך של הצינונות הקלאסית היה לספר היסטוריה, ואילו 'גוש אמונים' קידש אותו וביקש למצוא את עקבותיו בשטחי יהודה ושומרון על סמך פירושים וממצאים ארכאולוגיים, גם כשאלה לא היו מדויקים (עמ' 121-125; 130). פער אחר בין דמיון למציאות הוא הפער בין תדמיתה של התרבות העברית לבין חיי היומיום של אנשי העליות הראשונות: מחד שלטו ביישוב היידיש ושפות הלעז (עמ' 84), אך מאידך נעשו בכל שנות הצינונות שימושים חילוניים בתנ"ך, בפרט בהקשר של שלילת הגלות ושל רעיון החזרה לתקופת המקרא של עם היושב על אדמתו (עמ' 127).

היבט תוכני נוסף המודגש בספר הוא זה הדיסציפלינרי. בתחום המוסיקלי יש המבדילים בין המוסיקה הכלית (אינסטרומנטלית) וייצוגה בתזמורות הציוניות לבין זו הקולית (הווקלית) של המקהלות ושירוני בתי-הספר; אלה האחרונים גם נזכרים כמקור למידע מוסיקולוגי לאומי (עמ' 81-88). המוסיקה שייכת לתחום 'לימודי התרבות', וגם בתחום זה, כמו בתחומי האמנות האחרים, ליווה את התפתחות היישוב העימות בין כוחות תרבותיים מנוגדים (עמ' 84). בתחום ידיעת הארץ (והטיולים בה), משימות חינוכיות התיירו (ועדיין מתירות) גם איסוף אגדות על מקומות שונים או המצאתן, בנבדל מהמחקר המדעי של ארץ-ישראל (עמ' 96-97), וזה גם ההבדל בין חינוך באמצעות לימודי 'המולדת' ובין מקצוע

הגאוגרפיה (עמ' 100). ועוד מתחום הגאוגרפיה: המיפוי הסלקטיבי, שנועד למטרות הציוניות, שימש את המחנכים הן בימי היישוב והן בימי המדינה (עמ' 128). הגאוגרפיה ההיסטורית נזכרת אף היא בספר: הגישה שאומצה בתת-דיסציפלינה זו - גישה המדגישה את השונות התרבותית ביחסן של חברות שונות לסביבתן הפיזית - נקשרת לבינוי האומה יותר מהגישה האחרת, שעניינה העיקרי בהשפעת הסביבה הפיזית על האדם (עמ' 126-127). התנ"ך והארכאולוגיה נזכרים בנפרד כדיסציפלינות המגויסות לצורך בינוי האומה, אך מצוין הקשר בין התנ"ך לארכאולוגיה המקראית ועניין הענקתם של שמות מקראיים לאתרי יהודה ושומרון (עמ' 105-130; ודוק: המחקר הארכאולוגי הישראלי אמנם תרם לבינוי האומה בהתרכזותו בדברי ימי ישראל, אך עסק גם בארכאולוגיה מוסלמית, בחקר התקופה הצלבנית, התקופה הפרה-היסטורית והתקופה הקלאסית ובארכאולוגיה של המזרח התיכון; עמ' 118).

שני היבטים תוכניים נוספים הנדונים בספר וקשורים זה בזה הם מקורות ההשפעה וההיבט ההשוואתי. המוסיקה הארץ-ישראלית הושפעה מן המוסיקה שרווחה בעירות במזרח אירופה, מניגוני החסידות, מהשירה הרוסית, מתרבות מרכז אירופה ומן המוסיקה המזרחית (עמ' 79-87). ההשפעות האירופיות ניכרו בוויכוח שניטש על רקע מלחמת השפות - הוויכוח על הזכות לשיר בצרפתית וברוסית ולא רק בעברית (עמ' 78); הן ניכרו גם במנהגי הטיולים והצופיות שהשתרשו בארץ בהשפעת הקולוניזציה הבריטית בדרום-אפריקה, מחד (עמ' 97), ובהשפעת טיולי תנועות הנוער הגרמניות, מאידך (עמ' 100). השפעות מסוג אחר שניכרו בחינוך ובתרבות בארץ, גם הן אירופיות במקורן, היו השפעותיהם של 'החינוך החדש' הפרוגרסיבי ותנועות הנוער וכן אלה של 'החדר המתוקן', שהיה תוצר של החינוך היהודי הלאומי בגולה (עמ' 99). ההשפעות הללו מזמינות השוואות פנימיות בין סקטורים ואוכלוסיות בחברה היישובית והישראלית, והשוואות חיצוניות בינה לבין חברות אחרות בארצות שעברו תהליכים של בינוי אומה או של חידוש הקשר להיסטוריה העתיקה, כגון דרום-אפריקה וגרמניה (עמ' 98; 100), או בארצות שבהן היתה התיישבות חדשה נרחבת באזורים בלתי מיושבים, כגון ארצות-הברית וקנדה (עמ' 129). גם בארצות-הברית קרויים מקומות שונים בשמות מקראיים, וניתן גם להשוות את שינוי שמותיהם של אתרים ביהודה ובשומרון לשינוי שמות הערים בברית-המועצות עם התפרקותה למדינות חבר העמים (עמ' 130). השוואה מתבקשת אחרת היא ההשוואה ללא-יהודים בארץ (עמ' 129) ולזהות הפלסטינית, בעיקר בכל הנוגע לארכאולוגיה הלאומית המתהווה (עמ' 107-108) ולעיצוב הסמלי במפות של מרחבי יהודה ושומרון, שעליו מתחולל מאבק עם המתנחלים (עמ' 125). ובכלל, הלוקליות הארץ-ישראלית ניכרת עד היום בלימודי המולדת והגאוגרפיה כאחד, בשונה מלימודי הגאוגרפיה בעולם, הנושאים אופי גלובלי מכוון (עמ' 101).

ההיבט המיוחד של מה שבין החינוך והתרבות לבינוי האומה בולט אף הוא בספר. בתחום המוסיקה כבר נזכרו ההבדלים שבין התזמורות והמקהלות, השירה והריקודים - שהיו כולם בעלי תפקיד של גיבוש חברתי בהתכנסויות בהיקפים שונים (עמ' 76-85). הטיוול, על תפקידו הלאומיים והחינוכיים-חברתיים, נבדל מהמסע, שנועד לגרום ייסורים וסיגופים כתרגומי סיבולת לקראת עימות עם זרים בשדה הקרב, והיה מבחן של פטריטיזם

וחלק מטקס השבעה לאומי (עמ' 91-92); בדומה לכך, טיולי חברות הנוער בקיבוצים היו שונים ממסעות הפלמ"ח (עמ' 94-95), וטיולי בתי-הספר נבדלו מאלה של תנועות הנוער ושל המבוגרים (עמ' 95-96). ובאשר להוראת התנ"ך - כאן ניתן היה לנקוט גישות הוראה שונות, להתרכז בתכנים או גם בתלמיד, תוך כדי ניהול דיאלוג עמו על הרלוונטיות של הטקסט; מקומם המרכזי של המורים בהנחלת הזהות הלאומית באמצעות התנ"ך (עמ' 109-118) ניכר גם בתחומי המוסיקה, הטיולים והוראת המולדת והגאוגרפיה, ובמקצועות נוספים מתחומי החברה והרוח. היבט מתודי אחר קשור למקום ההתרחשויות החינוכיות: הופעותיהן של התזמורות והמקהלות, השירה והריקודים נערכו בבתי-הספר ומחוץ להם, ובתי-הספר שימשו גם מרכזים לפעילות מוסיקלית קהילתית ולאירועים תרבותיים מסוגים שונים (עמ' 76-82); טיולי בתי-הספר (ובהם גם טיולי הגדנ"ע-של"ח) היו מראשית הציונות חלק אינטגרלי של תוכנית הלימודים, הן בבתי-הספר היסודיים והן באלה התיכוניים (עמ' 97-102). החינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי ומסגרות החינוך החברתי שבתוך בתי-הספר שימשו ועודם משמשים למטרות בניוי האומה, בישראל ובעולם.

מן הראוי לחתום בשני היבטים השבים ועולים בספר - היבטים שחשיבותם רבה ביותר בכל מחקר היסטורי. האחד הוא, כמובן, היבט הזמן. 'מבעד' להשפעות האירופיות מהזמן החדש ניכרו השראות יהודיות מתקופות קדומות יותר - מימי הביניים ואף מתקופת המקורות המקראיים. בתחומי חינוך ותרבות שונים ניכרו ההבדלים בין הציונות של שלהי התקופה העות'מנית לזו של תקופת המנדט הבריטי, ובין שתי תקופות אלה בחיי היישוב לבין ימי המדינה (עמ' 86); לשון אחר: העלייה הראשונה והעלייה השנייה, במושבות ובערים, השפיעו מאוד על החינוך והתרבות ביישוב, אך לא נחקרו דיין כחלק מ'דור בארץ' הצברי (עמ' 97-99). הטיולים נועדו, בין היתר, להבליט את בקיאותו של דור ילידי הארץ בכל הקשור במולדת ואת ייחודו ועדיפותו בכך על פני הדור הראשון, ששורשיו בגולה. הטיולים מתקופת היישוב התחלפו במסעות יחידיניים ואסורים לירדן בשנות החמישים, ומשנות השמונים החל רווח הנוהג הישראלי של טיולים למזרח הרחוק ולדרום אמריקה לאחר השירות הצבאי (עמ' 91-93). הארכאולוגיה המקראית המגויסת השתחררה אט-אט מכבליה התנ"כיים והציוניים והפכה מדעית ואובייקטיבית יותר במהלך התקופה שבין ראשית הציונות לשנת היובל למדינה (עמ' 105-107). השמות המקראיים והסמליים שבהם נקראו אתרים בתקופת היישוב ובימייה הראשונים של מדינת ישראל הוענקו בתנאים של היעדר אוכלוסייה ערבית או בתקופות שבהן היתה אוכלוסייה זו חלשה מכדי להיאבק על המפה הנראית לה. השמות של אתרים ביהודה ובשומרון הוענקו כבר על רקע המאבק בין מתנחלים לפלסטינים הרואים במתנחלים כובשים זרים (עמ' 125).

ההיבט ההיסטורי הנוסף הוא זה של אישי החינוך והתרבות שהטביעו את חותמם על תהליך בניוי האומה בכל התחומים: המלחינים דניאל סמבורסקי ואברהם צבי אידלסון, הזמרת ברכה צפירה ומנהלי בתי-הספר המוסיקליים שולמית רופין ומשה הופנקו (עמ' 78-80, 87); מובילי הטיולים הארץ-ישראליים למבוגרים זאב וילנאי ויוסף ברסלבסקי (ברסלבי), שמואל גולדזייגר (סבוראי), ממייסדי בית-שטורמן בעין-חרוד, והחוקר דב אשבל (עמ' 96); הארכאולוגים הציונים מיכאל אבייונה, יוחנן אהרוני ויגאל דיין (עמ' 106-107);

מורי תנ"ך כבן-ציון מוסינזון, והסופרים שהשפיעו עליהם, כמו אברהם מאפו ויל"ג, שכתבו בהשראה מקראית (עמ' 116); מנהיגי 'גוש אמונים', ובהם חנן פורת, חוקר המקרא יואל אליצור והרבנים זלמן מלמד ויואל בן-נון (עמ' 122-125); המשוררים טשרניחובסקי ושלונסקי, רחל ופניה ברגשטיין, שכתבו על טבע הארץ (עמ' 127-128), ואחרים.

בסקירה זו ניסינו להראות את תרומתו הייחודית של הספר **בינוי אומה**, 'השני בסדרת "סוגיות נבחרות בתולדות היישוב והמדינה"', המנסה 'להציג בראייה בין-תחומית סוגיות העומדות על הפרק במחקר תולדות היישוב ומדינת ישראל [על סמך] דיונים שהתקיימו במרכז צ'ריק באוניברסיטה העברית בירושלים בהשתתפות חוקרים מתחומי מדעי הרוח ומדעי החברה' (הציטוט מכריכת הספר). מתכונת זו של סיכומי דיונים בסוגיות של 'בינוי אומה' הצליחה ליצור בספר הצנום יחסית מעין מודל דריממדי, ובו ממד אחד של סוגיות מן החינוך והתרבות - מוסיקה, טיולים וידיעת הארץ, תנ"ך וייצוג טבע ונוף, וממד שני של היבטים תרבותיים לסוגיהם (ייצוג הציונות; חילוניות ודתיות; דיסציפלינריות; מקורות השפעה והשוואתיות) והיבטים מתודיים והיסטוריים של זמן ושל אישי חינוך ותרבות. ממד ה'סוגות' נכפל במודל שהוצע כאן בממד ה'היבטים', אך מובן שבמציאות המודל גדול פי כמה ממה שהוכלל בדיוני הספר: קיימות עוד סוגות חינוכיות ותרבותיות רבות שתרמו לבינוי האומה, בישראל ובעמים, וניתן לחקור את הסוגות שנדונו בספר וסוגות אחרות על-פי היבטים תוכניים, מתודיים והיסטוריים נוספים.

לספר גם מעט חסרונות. כבר הוזכר היעדרו של מבוא, שבו רצוי היה להגדיר את כותרתו של הספר ולחבר בין חלקיו השונים. שיפור אפשרי נוסף קשור לעזרים המדעיים של הספר: חסרים בו מפתחות של אישים, מקומות ומושגים, שהוספתם היתה מקלה מאוד על המשתמש בו. בחלקים שונים של הספר, ובפרט בפתיחות, יש הפניות למראי מקום מפורטים, אך בפתיחות אחרות הן חסרות - בעיקר בדברי המתדיינים, שמרביתם אנשי מחקר מובהקים בתחומים הנדונים. תוספות כאלה היו הופכות את **בינוי אומה** לספר שמיש עוד יותר כספר יעץ ראשוני, העוסק בסוגיות שעדיין מחכות לכתובים ולמחקרים רבים נוספים.